

УДК: 398.9

Абалий кызы Б.

К.Тыныстанов ат. БМУ, магистрант

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Макалада тууранды сөздөрдүн табияты тууралуу сөз болот. «Манас» эпосунда колдонулган тууранды сөздөрдүн функциясы иликтөөгө алынып, көркөм каражат катары колдонулушуна басым жасалды.

Ачык сөздөр: Лингвистикалык каражаттар, эпос, эпос тили, көркөм поэтика, контекст, тилдик бирдиктер, тууранды сөздөр, образдуулук, элестүүлүк.

В данной статье дается описание природы подражательных слов. Анализируется функции подражательных слов в эпосе «Манас», основной упор сделан на использование подражательных слов как художественное средство.

Ключевые слова: Лингвистические средства, эпос, язык эпоса, художественная поэтика, контекст, единицы языка, подражательные слова, образность, воображение.

This article describes the nature of imitative words and analyzes the functions of imitative words in the epic "Manas". The main emphasis is made on the use of the imitative words as an artistic means.

Key words: linguistic means, epic, epic language, artistic poetics, context, unit of language, imitative words, imagination.

Кыргыз тили – бай тил, анын бирден-бир далили – «Манас» эпосу. Эпостогу тил каражаттарынын колдонулуш чеберчилиги да өтө уникалдуу. Эпостун стилине ылайык, андагы лексикалык каражаттар ар кыл синтаксистик конструкциядагы сүйлөмдөргө көркөм поэтикалык боек киргизип, контекст ичинде лексикалык-семантикалык функциясы кеңип, эпос тилиндеги ички сыйымдуулугу артып, семантикалык жылыштарга ээ болуу аркылуу, маани берүү мүмкүнчүлүктөрү кеңийт. Албетте, мындай мүмкүнчүлүктөргө эпос тилиндеги лексикалык каражаттар гана ээ болот деп бүтүм чыгара албайбыз. Ойду билдирүүдө бардык тилдик бирдиктер ар түрдүү колдонулуш ыкмаларга ээ боло алат. Кара сөз түрүндөгү прозалык чыгармаларда болобу, лирикалык чыгармаларда болобу, стилистикалык ыкмаларга жана тилдик бирдиктердин синтаксистик-семантикалык шартына байланыштуу маанилик жылышууларга ээ болуп турары – мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Эпос көркөм поэтикалык чыгарма болгондуктан, анын тили, баарыдан мурда, салыштыруу, метафора, метонимиялык ыкмалар аркылуу жүзөгө ашырылат. Ушул аспектиден алып караганда, окуяны, нерсени, кыймылды ж.б. салыштырууда, метафоралык жана метонимиялык ыкмаларда берүүдө, айрыкча, тууранды сөздөр өтө ийкемдүү колдонулары байкалды:

1. Катындар ыйлап **чуркурап**,

балдар ыйлап **чыркырап**.

Колго түшпөй калганы,

кокту, жылга, тоо-ташка

качып кирди **зыркырап**. (С.О.4-китеп, 1982: 98.)

2. Төшкө найза **так этип**,

чарайнага **чак этип**. (С.О.4-китеп, 1982: 202.)

3. Керней тартып **бапылдап**,

сурнай үнү **такылдап**,

туу көтөрдү **калчылдап**,

асабасы **жалпылдап**,

айгай салып кытайлар,

сууга кирди **салпылдап**. (С.О.4-китеп, 1982: 250-251.)

Тууранды сөздөр катышкан мындай мисалдарды «Манас» эпосунан өтө көп келтирүүгө болот. Көрүнүп тургандай, белгиленген тууранды сөздөр эпос тилинин көркөмдүүлүгүн арттырууда, образдуулукту шарттоодо, ыргак менен уйкаштуулукту уюштурууда да активдүү роль ойнору байкалып турат. Бул тууралуу А.Бешкемпилова мындай дейт: «Эпостун терең эстетикалык татымдуулугу андагы көркөмдүктү, образдуулукту, элестүүлүктү жараткан сөздөрдүн күчүндө, кубаттуулугунда турат. Ал эми психологиялык абалды, пейзаждык көрүнүштөрдү элестүү сүрөттөөдө каармандардын образын терең ачып берүүдө жана оң, терс маанилерди туюнтууда айтор, эпостун көркөмдүгүн арттырууда тууранды сөздөр зор мааниге ээ». (Бешкемпилова, 2016: 149.)

Жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтылган сөздөр табыш тууранды сөздөр деп аталганы менен, анык контекст тутумундагы ички мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири. Алар көркөм чыгармада, оозеки кепте, адабий тилде да кеңири колдонулуп, туюндурулуп жаткан мазмунга ачыктык, тактык, кооздук киргизүүдө өзгөчө орунда турат. Элестүүлүк түшүнүгү дал ушул тууранды сөздөр менен шартталышкан.

Коомдогу, жаратылыштагы кыймылды, элести, үндү тил аркылуу окшоштуруп берүү тууранды сөздөр аркылуу ишке ашырылат. Окшоштуруп тууроо дал өзүндөй берилбесе да жакындаштырылып, болжолдонуп айтылат. Ошондуктан тууранды сөздөр менен алар белгилеген нерселердин ортосунда сөзсүз түрдө байланыш болбой койбойт. Ал эми турмушта жандуу жана жансыз заттардан чыккан ар түрдүү үндөр, элестер, айтымдар өтө эле көп учурайт. Ушундан улам, тилде тууранды сөздөрдүн колдонулушу абдан кеңири. Экинчи жагынан, айрыкча, эпостогу окуяларды, көрүнүштөрдү, сүрөттөөлөрдү туюндурууда тууранды сөздөрдүн ролу зор болгондуктан, алар эпосто активдүү колдонулат:

1. Айбалга башка **шака-шак**,

найза ташка **така-так**,

башка кылыч **жарка-жарк**. (С.О.4-китеп, 1982: 141).

2. Алтын курбу доолуу,

даң дедире салганы.

Алышканда душманы

азыр чыгар далдалы. (С.О.4-китеп, 1982: 138).

3. **Абыр-шабыр** ат токуп,

ат токуса бат токуп. (С.О.4-китеп, 1982: 188).

4. Оолакка чыгып ат берди,

дүнүйө жүзү **солк** деди. (С.О.4-китеп, 1982: 43).

Мисалдардагы: **шака-шак, така-так, даң, абыр-шабыр** сөздөрү табыш тууранды сөздөр, **жарка-жарк, солк** сөздөрү элес тууранды сөздөр болуп саналат. Булар баяндалып жаткан окуяны, көрүнүштү элестүү, образдуу берүүдө өзгөчө милдет аткарып турат. Эпосто колдонулган кайсы гана тууранды сөздөрдү албайлы, алардын контекст ичиндеги мүнөздүү өзгөчөлүктөрү болот. Маселен, ар бир сапта удаалаш колдонулган тууранды сөздөрдүн өз ара уйкаштыкта уюшулуп бири-биринин маанисин күчөтүү функциясын аткарат:

1. Айбалта башка **шака-шак**,
найза ташка **така-так**,
башка кылыч **жарка-жарк**. (С.О.4-китеп, 1978: 141).

Мындагы **шака-шак, така-так, жарка-жарк** тууранды сөздөрүнүн өз ара уйкаштыкта колдонулушу мыйзам ченемдүү көрүнүштөрдөн, анткени, поэзия тилинин өзгөчөлүгү уйкаштыкка да негизделген. Эң башкысы, салгылашуу учурундагы көрүнүштүн тууранды сөздөр аркылуу берилиши тактыкты, таамайлыкты, элестүүлүктү жаратпай койбойт. Бир эле учурдагы ар түрдүү үндөрдүн, элестердин чагылдырылышы маанини дал берүүчү ар кыл тууранды сөздөрдү талап кылат. Мындай шартта удаалаш колдонулган тууранды сөздөр пайдаланылат. Ал эми контекст тутумунда жалгыздан колдонулган тууранды сөздөр ошол контексттин маани-мазмунун арттырууда өз салымын кошпой койбойт:

1. Алтын курбу доолуу,
даң дедире салганы. (С.О.4-китеп, 1982: 138).
2. **Абыр-шабыр** ат токуп,
ат токуса бат токуп. (С.О.4-китеп, 1982: 188).

Жалгыздан колдонулган **даң, абыр-шабыр** тууранды сөздөрү контекст тутумунда өздөрүнө тиешелүү үндү берүү менен гана чектелбестен, сүйлөмдүн көркөмдүүлүгүн арттырууда башкы орунда турат. Аталган тууранды сөздөрсүз бул сүйлөмдөрдүн маани-маңызы толук ачылбай калмак. Айрым учурларда контексттеги мазмунду, ойду өз максатына толук жеткирүүдө тууранды сөздөр негизги ролду аткараарын факты-материалдар ырастап турат.

Эпостор спецификалык өзгөчөлүгүнө ылайык, өзүнө мүнөздүү көркөм формага ээ экендиги белгилүү. Ал көркөм форма сүйлөм түзүлүштөрү, сөз формалары, алардын текст ичинде жайгашуу тартиби, сөздөрдүн удаалаш, же аралыктан кайталанышы ж.б. белгилери боюнча айырмаланышат. Мындай айырмачылыктарды шарттоодо тууранды сөздөрдүн айрыкча орду бар экендигин баса белгилеп коюшубуз керек.

1. Кылычтар жондо **чака-чак**,
мылтыктын үнү – **тапа-тап**.
Күрсү чаап **күпө-күп**,

Төө мылтык атып **дүпө-дүп** (С.О.4-китеп, 1982: 141). Мисалдагы колдонулган сүйлөмдөр эпос стилине ылайык, синтаксистик өзгөчө конструкциядагы сүйлөмдөр болуп саналат.

1. Ал сөздү айтып **далайып**,
ачкачылыктан **шалайып**

эки буту **салайып**,... (С.О.4-китеп, 1982: 297). Мындагы **далайып**, **шалайып**, **салайып** тууранды сөздөрүнүн формалары эпос тилинин бөтөнчөлүгүн көрсөтүү менен, туюндурулуп жаткан ойдун элестүүлүгүн, образдуулугун арттырды. Кара сөз түрүндөгү тексттерде бул тууранды сөздөрүнүн колдонулушу туура эмес болуп калат, т.а., негизинен, колдонулбайт: ачкалыктан **шалайып** эмес, ачкалыктан **шалдайып**; эки буту **салайып** эмес, эки буту **салаңдап** формалары колдонулат. Ал эми эпос тилиндеги тууранды сөздөрдүн мындай формалары, тескерисинче, таасирдүү, уккулуктуу, жеткиликтүү болот.

«Манас» эпосунун стилине жараша, андагы тууранды сөздөр сүйлөм башында да, ортосунда да, аягында да келе берет. Бул биринчиден, эпостогу окуяларды, көрүнүштөрдү, кыймылдарды берүүдө тууранды сөздөрдүн зарылдыгын шарттап турат, экинчиден, мазмунду ишке ашырууда, маани-маңызды толук жеткирүүдө тууранды сөздөрдүн ийкемдүүлүгүн көрсөтөт. Ошондой болсо да, тууранды сөздөрдүн сүйлөм аягында келиши айрыкча мүнөздүү көрүнүштөрдөн экендиги ачык байкалат:

1. Жерге кирген зор Макел,
жерге багып **күңгүрөп**.

Күңгүрөгөн добушу,
жашылдуу күндөй **дүңгүрөп**.

Келе жатыр **кеңгиреп**,

Масс болгон билдей **зеңгиреп**. (С.О.4-китеп, 1982: 241).

2. Бедөө тулпар **алкылдап**,

Тулпарлардын туягы,

Жерге тийсе **тарсылдап**,

Бедөө тулпар **алкылдап**,

Белде кылыч **шаркылдап**,

Күрөөкө соот **жылтылдап**.

Жортуулга минген кой буудан,

Жоргосу чыгып **кылтылдап** (С.О.4-китеп, 1982: 110).

Мисалдардагы **күңгүрөп**, **дүңгүрөп**, **кеңгиреп**, **зеңгиреп**; **алкылдап**, **тарсылдап**, **алкылдап**, **шаркылдап**, **жылтылдап**, **кылтылдап** тууранды сөздөрү (тууранды сөздөрдөн жасалган этиштер) өз ара уйкаштыкта уюшулуу менен, баяндоонун динамикалуулугун, үндү, элести тууроо аркылуу ойдун берилишин жана көрүнүштөрдүн элестүүлүгүн камсыздады. Ар бир маани-ойдун бүткөн чегинде колдонулуп, бир маани-ойдон экинчи маани ойго көпүрө болуп, уламалуулукту шарттады. Эпос тилине мүнөздүү ыргакты жаратты.

Чындыгында, эпос тилиндеги тууранды сөздөрдүн табиятын бир макаланын чегинде толук жеткирүү мүмкүн эмес. Ошондуктан тууранды сөздөрдүн эпос тилиндеги түрлөрү, алардын колдонулушу, лексикалык-семантикалык, семантикалык-стилистикалык ж.б. аспектилери ар тараптуу жана кеңири изилденүүгө тийиш.

Адабияттар:

1. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]: 3-китеп. С.Орозбаковдун варианты б-ча. -Ф.: Кыргызстан, 1981. -666 б.
2. «Манас». Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]: 4-китеп. С.Орозбаковдун варианты б-ча. -Ф.: Кыргызстан, 1982. -366 б.
3. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасына салыштырма-типологиялык илик [Текст] / И.Абдувалиев. –Бишкек, Б-сыз, 2007. -156 б.
4. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] /И.Абдувалиев. –Бишкек: ЖЧК «Полиграф-ресурс», 2008. – 284 б.
5. Бешкемпирова А.И. «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантика-стилистикасы. Канд. дисс. –Бишкек, 2016. -210 б.